

*Egyházak és egyházpolitika
Magyarországon és Erdélyben
a 18–19. században*

A Carolina Resolútiótól az 1848. évi
XX. törvénycikkig

Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények
Debrecen, 2016

A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai

Sorozatszerkesztő
Bálint Ágnes
Gáborjáni Szabó Botond

A kötetet szerkesztette:
Gáborjáni Szabó Botond

Borítóterv és tördelés:
Mikáczó Kamilla

ISSN 2064-6909
ISBN 978-615-80158-4-4

A kiadvány a debreceni könyvnyomtatás négy és fél évszázados hagyományait őrző
ALFÖLDI NYOMDA ZRT.-ben készült a 2016. évben
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Fekete Károly: Előszó	7
Baráth Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a türelmi rendeletig. A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése	11
Faragó Tamás: A történeti Magyarország felekezeti adatai az első világháború előtt	17
Kónya Péter: Az Eperjesi Evangélikus Kollégium a Carolina Resolútiótól az 1848-as forradalomig	57
Kónya Annamária: A felső-zempléni és sárosi reformátusok a 18. században	67
Fazakas Gergely Tamás: Bethlen Kata és az utolsó kenet: felekezeti küzdelem a haldoklóért a Carolina Resolutio utáni évtizedekben.....	75
Gáborjáni Szabó Botond: Lelkiismereti szabadság a 18. században egy reformátussá lett bazilita szerzetes, Endrédi Jonik debreceni apostáziaügye tükrében	99
Kovács Kálmán Árpád: Az osztrák Államtanács szerepe az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikájában. Rekonstrukciós kísérlet a kongruaügyek példáján	117
Hegyi Ádám: Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján	137
Hudi József: Takácsi nemesi község felekezeti viszonyai a 18. században	153
Szabadi István: Az erdélyi református főkonzisztórium és a tiszántúliak: a debreceni taksa	167
Palfi József: Keresztesi József Protocolluma	173
Kovács Teofil: Szilágyi Sámuel levelei Teleki Sándorhoz és Ráday Pálhoz tanársága és ágenssége ügyében	191
Kovács Ábrahám: A skót protestánsok véleménye a magyar egyházakról és a politikáról a reformkori Pesten	211
Dobszay Tamás: Felekezeti érdekképviselet, szekularizációs kihívások, országos ügyek a káptalani követek működésében (1843/44)	223

Hegy Ádám

REFORMÁTUS KÖZÖSSÉGEK VISZONYA A VALLÁSI TÜRELEMHEZ ÉS A FELEKEZETEK UNIÓJÁHOZ DÉLKELET-MAGYARORSZÁGON A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A református-katolikus együttélés hétköznapjai

A 16. század végén Magyarország lakosságának többsége valamelyik protestáns felekezethez tartozott, mégis a 18. század végére a Habsburg-uralkodók egyházpolitikájának következtében ez az arány jelentősen megváltozott, mert az 1780-as években már csak a lakosság körülbelül 20%-a volt protestáns. A lakosság túlnyomó többsége a 18. század során tért vissza a római katolikus egyházba, miután a katolicizmust támogató állam ezt nemcsak erőszakkal, hanem nyomásgyakorlással is erősítette. A felvilágosodás vallási türelmének gondolatát ismerte Mária Terézia is, de a lehető legkisebb mértékben kívánta azt gyakorolni; fia, József viszont az állam hatékony működésének érdekében változtatott a helyzeten. A Magyar Királyságban II. József trónra lépését követően jelentős változások álltak be a katolikus-protestáns felekezetek viszonyában: a türelmi rendelet kihirdetésével, majd az 1791. évi 26. törvény életbe lépésével az evangélikus és református egyházak viszonyérték régi jogaikat, felszabadultak a katolikus egyház elnyomása alól. Mindez nem jelentette azt, hogy a hitelvekben közeledtek volna egymáshoz, bár ekkor ismét fellendültek a vallási uniót sürgető gondolatok is.¹ A felekezetek közötti szembenállás élessége mégis csökkent, mert egyre több egyházi vezető figyelt fel arra, hogy most már nemcsak néhány hitelvet, hanem a teljes vallásosságot támadó gondolatok is erőre kaptak. Ezeket sokkal veszélyesebbeknek tartották a keresztény egyházon belüli szakadásoknál, mert a vallás létjogosultságát vonták kétségbe.²

¹ Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich des Stephanskrone*, Göttingen, Vandenhoeck et Ruprecht, 2015 (Refo500 academic studies, 19), 286–327. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1996³, 80–84. Jean BÉRENGER, *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale 1415–1792*, Paris, Honoré Champion, 2000, 235–252. Karl VOCELKA, *Enlightenment in the Habsburg Monarchy: History of a Belated and Short-Lived Phenomenon = Toleration in Enlightenment Europe*, ed. Ole PETER, Roy PORTER, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 200–202.

² A katolicizmus és a protestantizmus egymáshoz való közeledése valójában csak nagyon kis mértékben valósult meg, mert a vallásvédő művek szerzői gyakran elzárkóztak más felekezetekkel

Ebben az időszakban a református egyház vezetőinek egyszerre kellett megküzdniük katolikus-protestáns villongások lecsillapításával és a gyülekezetek egyben tartásával. Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, mi jellemezte a katolikus-református ellentéteket, és hogyan befolyásolta ezeket a vallási tolerancia eszméje.

A fentebbi probléma igen összetett formában jelentkezett a Magyar Királyság délkeleti részén is, a Békési Református Egyházmegyében. Vizsgálatunk szempontjából ez a terület azért érdekes, mert vallásilag és etnikailag igen vegyes összetételű volt: római katolikus, görögkatolikus, görögkeleti, református, evangélikus és zsidó vallású emberek éltek itt, akik különböző nyelveket beszéltek, mint például magyart, románt, szerbet, németet, szlovákot stb. Ilyen heterogén közegben a vallási tolerancia gyakorlása nem lehetett egyszerű feladat. Témánk szempontjából ez azért érdekes, mert magyarázatot ad arra, miért vállalkozom egy Belgium nagyságú területet érintő művelődéstörténeti kérdés bemutatására. A protestánsok számának csökkenésével magyarázható, hogy az óriási földrajzi területű Békési Református Egyházmegyében összesen harminc anyaegyházközség létezett ebben az időszakban, amelyeknek fennmaradt levéltári és könyvtári anyaga viszonylag jól áttekinthető. Földrajzi kiterjedését tekintve az egyházmegyét északon a Körösök, nyugaton a Tisza, délen az Al-Duna és keleten a Kárpátok határolták, nyelvi jellemzőit nézve magyar és német nyelvű gyülekezetek voltak. Tájegységek szempontjából ez a Bánát egészét és az Alföld délkeleti területeit foglalta magában.³

A római katolikus egyházigazgatás a reformátushoz képest a Magyar Királyság délkeleti részén nem alkotott egységes tömböt, mert a váci, a nagyváradi és a csanádi püspökségekhez tartozott a Körösöktől az Al-Dunáig terjedő terület.⁴ Az evangélikus egyházkormányzás viszont egységes tömbként kezelte a Bánátot: 1782–1791 között a pest-békési esperesség részeként békési alesperességhez tartoztak a bánáti gyülekezetek, majd 1791-ben megszervezték a békés-bánáti esperességet, amelyet 1813-ban kettéosztottak békési és bánáti alesperességekre.⁵

Az elemzés elején figyelembe kell azt vennünk, hogy a 18. század végén a Magyar Királyság délkeleti részén élő reformátusok alapvetően falvakban vagy mezővárosokban éltek, többségük mezőgazdasági tevékenységből tartotta el magát, kisebb hányaduk iparos volt, és alig néhány világi értelmiségit (például gyógyszerész) vagy köznépmest találunk közöttük. Ezen a területen református nagygimnázium is

való együttműködéstől. Vö. BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonhalma, Dunántúli Könyvkiadó, 1930 (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest, 14), 62.

³ KIS Bálint, *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi évszázadok, 5), 79–81. KOVÁCH Géza, *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1998 (Dél-alföldi évszázadok, 11), 340–349.

⁴ HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Aurora, 1973, 297–300.

⁵ KERNÜCH K. Adolf, *A Bánáti Ágost. Hitv. Evang. Esperesség monographiája*, Temesvár, 1886, 38, 55, 70.

[HEGYI ÁDÁM: *Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján*]

csak egy működött ebben az időszakban: Hódmezővásárhelyen, illetve a 19. század elején alapították Mezőberényben az evangélikus gimnáziumot, ahol néha református diákok is tanultak. Az esperesség településein a vizsgált korszakban nem működött könyvkereskedő, a gyülekezetekhez legközelebb Szegeden és Aradon volt nyomda, amelyeket 1801-ben és 1819-ben alapítottak.⁶ Magyarországon a felvilágosodás képviselői a nyomtatott könyvet olyan eszköznek tartották, amelynek segítségével emelni lehet a köznép műveltségét. Az olvasás népszerűsítésének programjában mégis paradox helyzet állt elő, mert a vezető értelmiség arra volt szocializálva, hogy a műveletlen néprétegekkel nem kell törődni. Ezt a furcsa helyzetet jól mutatja az, hogy több olyan népfelvilágosító művet fordítottak le magyarra, amelyek eredeti változataiban a könyv és az olvasás szerepét központi motívumként tárgyalták, mégis a magyar szövegekben mind a protestáns mind a katolikus munkákban a könyv marginális szerepbe került, illetve az olvasás szerepének hangsúlyozását átvette az élőszó jelentősége.⁷ Kristóf Ildikó a kora újkori Magyar Királyság jogi aktusainak kutatása során megállapította, hogy sok esetben jogi ügyeket olyan formulával zártak, amelyek párhuzamosan használták az írásos és szóbeli bizonyítást, vagyis a társadalom bizonyos csoportjaiban még a 19. század elején is megfigyelhető volt az alfabetizáció és az analfabetizmus közötti átmenet.⁸ A kora újkori Magyarországon a közösségi hangos olvasás még általánosan elterjedt volt, amelyre nagyon sok példát lehetne találni, de elég itt megemlíteni Alsóvadászt, ahol a falusi rendtartásban rögzítették a vasárnapi olvasmányok módját.⁹ Mindezekből az következik, hogy a Békési Református Egyházmegye nem volt ideális terep a vallási tolerancia filozófiai gondolatainak befogadása szempontjából: feltételezhető, hogy az olvasni tudók vékony rétegében is csak nagyon kevesen forgattak olyan műveket, amelyek részletesen tárgyalták a felekezetek közötti megbékélés módjait. A szóbeli információk, hallomások sokkal jobban befolyásolták a közvéleményt, mint az írott szövegek. Ezt az álláspontot alátámasztja a magyarországi katolikus alsópapság 18. század végi felkészültségét tárgyaló kutatás, amely arra a következtetésre jutott, hogy a plébánosok nem tudtak különbséget tenni a felvilágosodás és a radikális felvilágosodás egyházat érintő kritikája, illetve a vallásellenesség között.¹⁰

⁶ SZABÓ Ferenc, *Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig* = Uő, *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2008 (Dél-alföldi évszázadok, 25), 137–210. GAÁL Endre, *A szegedi nyomdászat 1801–1918*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2001 (Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 30), 6–15.

⁷ KÓRAY György, *Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében* = Uő, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 170–171. FEHÉR Katalin, *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, Budapest, MATI, 2009, 84–90. LABADI Gergely, *Az olvasó pásztor: A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben*, Erdélyi Múzeum 69(2007), 61–78.

⁸ SZ. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?* Acta Papensia, 6(2002), 3–28.

⁹ DIENES Dénes, *Alsóvadász: Egy abauji község története*, Sárospatak, Szerzői kiadás, 1998, 30.

¹⁰ LUKÁCSI Zoltán, *Szószer és világosság: A magyar katolikus prédikáció a 18–19. század fordulóján* = *Prima manus: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. KESZEG Anna és VADERNA Gábor, Budapest, Ráció, 2008, 61–63.

Kitűzött kutatási célunk viszont nem filozófiai traktátusok elemzésével kíván foglalkozni, hanem a hétköznapi vallásosságban megfigyelhető vallási türelemmel. Ehhez pedig rendelkezésünkre állnak a források, mert fennmaradtak az egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei, igazgatási iratai, bírósági dokumentumai és a gyülekezetek protokollumai. A laikus vallásosságban megfigyelhető toleranciát ezeknek a dokumentumoknak a bevonásával vizsgálták meg nyugat-európai kutatók is, amelyek segítségével kimutatták, hogy a vallási tolerancia a népi vallásosságban is nyomokat hagyott.¹¹ Magyarországon is végeztek már ehhez hasonló kutatást, amelynek során azt mutatták ki, hogy a Tiszáninneni Református Egyházkerületben a türelmi rendelet érvénybe lépése után a tolerancia sokszor nem érvényesült, a katolikus plébánosok visszaéltek az államvallás adta állami támogatás lehetőségével.¹²

A türelmi rendelet kibocsátásáig a protestáns egyházaknak a Magyar Királyságban igen sok megaláztatást kellett elszenvedniük, amelyek alapján feltételezhetjük, hogy a hétköznapi vallásgyakorlás során a feszültségek nem tűntek el azonnal a katolikus és református hívők között. 1781 után a kalapos király továbbra is biztosította a katolikus egyház elsődlegességét, de a restaurációs kísérleteket megakadályozta, és az állam II. József halála után is igyekezett megfékezni a katolikus egyház túlkapásait. Nem véletlen, hogy 1791-ben olyan törvényeket hoztak, amelyek az evangélikus és református felekezeteknek még nagyobb szabadságot biztosítottak: például a protestáns hitéleti művek cenzúrázási jogát a protestáns egyház kezébe juttatta, amelybe így a katolikus egyház csak kivételes esetben avatkozhatott be.¹³ Balázs László szerint a 18. század végén az uralkodó a kegyúri joga gyakorlása során nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy csak olyan katolikus püspököket, érsekeket nevezzen ki, akik megfelelő toleranciával tudták kezelni a vegyes felekezetű egyházmegyék vallási kérdéseit.¹⁴ Nem szabad viszont elfelejtenünk, hogy Balázs nem vette figyelembe az egyházmegyék egyházkormányzati iratait, ezért megállapítása nem feltétlenül érvényes. Valószínűleg közelebb áll az igazsághoz, ha úgy fogalmazzunk: a katolikus püspökök erőszakos hittérítést már nem végeztek, de felekezetük hittételeihez továbbra is mereven ragaszkodtak. Ez viszont nem jelentette azt, hogy bizonyos esetekben – érdekből vagy meggyőződésből – a vallási tolerancia tipikus tételeit ne alkalmazták volna: vegyes felekezetű település esetén utasíthatták a helyi plébánost arra, hogy ne bírálja, ne csúfolja a másik felekezet híveit.¹⁵

¹¹ Bernard PLONGERON, *Aux sources d'une notion faussée: les langages théologiques de la tolérance au XVIIIe siècle*, Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français 134(1988), 219–238.

¹² UGRAI János, *Protestánsok Északkelet-Magyarországon a türelmi rendelet után = Rekatolizáció, protireformáció a katolicka reštaurácia v Uhorsku: Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*, szerk. KÓNYA Péter, Prešov, 2013, 167–187.

¹³ FELHÓ Ibolya és VORÓS Antal, *A helytartótanácsi levéltár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961, 223. SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Budapest, Dunántúli Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938, 14–15. SCHERMANN Egyed, *A protestáns cenzúra teljes kialakulása*, Pannonhalmi Szemle, 6(1931), 220.

¹⁴ BALÁZS László, *A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791–1830*, Budapest, Medika, 1935, 14–16.

¹⁵ Közismert, hogy a türelmi rendelet és az 1791. évi 26. tc. ellen a katolikus klérus megpróbált

[HEGYI ÁDÁM: *Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján*]

Amennyiben csak a Békési Református Egyházmegye területén zajló eseményeket vizsgáljuk, akkor nyomban szembeötlik, hogy 1781 után rohamosan megugrott az újonnan megalakult egyházközségek száma, mert II. József trónra lépésével vált lehetővé, hogy protestánsok telepés falvakat hozzanak létre a Bánátban.¹⁶ Ezzel kapcsolatban több kutató is a multikulturális környezetből fakadó különleges társadalmi jelenségeket elemezte, amelyek viszont a források nagy száma miatt nem tértek ki részletesen a vallási tolerancia gyakorlati megvalósulásának kérdésére.¹⁷ Victor Neumann egyenesen azt állítja, hogy a Bánátban az etnikai és vallási kölcsönhatás szellemileg ösztönözte a lakosságot, amely egy nyitott, multikulturális társadalmat hozott létre.¹⁸ Ugyanekkor az Alföldön, Hódmezővásárhelyen a református Újtemplom előtt felállított Szent János-szobrot egy helybeli kálvinista legény megrongálta, mivel az zavarta a szentkultuszt elutasító protestánsokat.¹⁹

Vélhetően az új református közösségek megjelenése vallási feszültségeket is okozhatott a területen régebben ott élő más vallásúakkal. Nagyobb visszhangot kiváltó vallási villongásokról viszont nem nagyon tudunk a Bánátban, gazdasági érdekeket sértőről annál inkább: román parasztok nehezen viselték el, hogy egyik napról a másikra egy új német nyelvű falut, Rittberget építettek fel földjeik mellett. Elégedetlenségük odáig vezetett, hogy Rittberg német lakossága néhány év alatt szétszóródott, majd a falut magyar reformátusok alapították újjá 1794-ben.²⁰

A felszín alatt húzódó vallási feszültségek illusztrálására jó példa lehetne a Békési Református Egyházmegyében lévő kisperegi református egyház története. Vajon miért? A válasz egyszerű: 1787-ben Arad mellett egyszerre alapították meg református telepések Kispereg települést és a református egyházközséget.²¹ A falu azért érdekes, mert lakosai Egyekről menekültek el az 1770-es években azért, mert nem voltak hajlandóak az egri káptalan parancsára rekatolizálni. Néhány történész szerint esetük

fellépni, de mivel elveszítették a protestáns egyházak kormányzása felett gyakorolt jogukat, nem tudtak a mindennapi hitélet gyakorlásába beavatkozni. Vö. MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet*, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006, 263–284. TEVESZ László, *Adalékok az 1790-es rendi mozgalom eszmetörténeti hátteréhez* = „*Politica philosophiai okoskodás*”, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013, 137–148. FEKETE Csaba, *A református egyház a türelmi rendelet után* = *Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai könyvtár, 8), 102–119.

¹⁶ KÓKAI Sándor, *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2010, 55–69, 92–96.

¹⁷ Vö. *Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben*, hg. von FATA Márta, Stuttgart, Franz Steiner, 2013 (Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde – Schriftenreihe, 16).

¹⁸ Victor NEUMANN, *Multicultural Identities in a Europa of Regions: The Case of Banat*, Budapest, 1996 (Discussion papers, 34), 6.

¹⁹ SZEREMLEI Sámuel, *A hódmezővásárhelyi református egyház története*, I, Hódmezővásárhely, 1927, 324 és II, Hódmezővásárhely, 1938, 59–61.

²⁰ SZMIDA Lajos és NIKOLÉNYI István, *Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség múltja és jelene*, Temesvár, Végvár község, 1901, 1–6.

²¹ SZONDY Géza, *Kispereg község és református egyház története*, Arad, Kalmár Nándor és Tsai Nyomdatársaság, 1912, 12–34; SZONDY Imre, *Egyekből lett Kispereg története*, Arad, Kisperegi Ev. Ref. Egyház, 1887, 25.

azért példaértékű, mert azt bizonyítja, hogy Mária Terézia államberendezkedése nem a felvilágosult abszolutizmus elvei, hanem a vallási fanatizmus mentén működött.²² Úgy gondolom, ezt ilyen határozottan nem lehet kijelenteni, tény viszont, hogy egy falu teljes lakossága a hite miatt egy évtizeden keresztül bolyongott a pusztaságban, amíg II. József meg nem engedte nekik az új helyen való letelepedést. Ilyen előzmények után nyugodtan feltételezhetnénk, hogy a kisperegi egyház iratai között valóságos áradatát fogjuk találni a vallási intoleranciának. A helyzet viszont teljesen másképp fest.

Kispereg lett a református misszió délkeleti központja. A kicsiny, alig néhány száz fős lakosságú falu aktív szerepet vállalt abban, hogy hitüket minél aktívabban terjesszék. Segítségükkel a 19. század elején több református egyházközség is létrejött, amelyek közül érdemes Aradot megemlítenünk. Arad vármegyei székhely és jelentős katonai központ volt ebben az időben, és 1799-ben a kisperegi lelkésznek sikerült azt elérnie, hogy az Aradon állomásozó katonák között a református vallásúak lelkigondozását elláthassa.²³ Ehhez hasonlóan a kisperegi lelkész szolgálta ki a szentéseket a Battonyán és Reformátuskovácsházán letelepedő reformátusoknak is.²⁴

A 18. század végén az esperes minden évben egy alkalommal személyesen meglátogatta a kisperegi gyülekezetet. A látogatásokról készült jegyzőkönyvek soha sem említettek katolikus-református ellentéteket.²⁵ Úgy gondolom, az aktív missziós tevékenység éppen az üldözött múlttal függhet össze. Az egy évtizedes megpróbáltatás annyira egységessé formálta a menekülő lakosságot, hogy hitükért sok mindenre hajlandóak lettek. Egész biztosan rengeteg rosszat tapasztaltak meg a katolicizmussal kapcsolatban, amelynek során olyan speciális felfogást alakítottak ki maguk között a felekezeti különbségekről, amely nyíltan sosem támadta a katolikus egyházat, de mindent megtett azért, hogy a saját hitelveit terjeszthesse.

Ezek után nézzük meg, hogy a vallási türelemnek milyen megnyilvánulásai kerültek felszínre! Az egyházmegye iratanyagainak átnézése során több nyomát találtam a vallási toleranciának a 18. század végén. Meglepő, de ezek sokszor olyan események mentén mutathatóak ki, amelyek felekezetek közötti feszültségek miatt törtek ki.

Az esperesség nyugati határán volt található Szentés, amely a második legnagyobb lélekszámú református egyházközség volt Délkelet-Magyarországon, de a település vallásilag sokszínű volt, mert római katolikus, görögkatolikus és evangélikus gyülekezetek is működtek a városban. A 18. század során a római katolikus egyház gyakran zaklatta a református közösséget, a legnagyobb csapás valószínűleg az volt számukra, amikor a katolikusok a templomot megszerezték tőlük. A türelmi rendelet után normalizálódott a helyzet, a református és katolikus lakosok vi-

²² MÁLYUSZ Elemér, *Magyarország története a felvilágosodás korában*, Budapest, Osiris, 2002, 290–303.

²³ *Egyházmegyei közgyűlés Gyulavári, 1799. február 28.* Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen) (Továbbiakban: TtREL) I.29.a.2.

²⁴ BARCSA János, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, II, Debrecen, Faragó György, 1908, 273.

²⁵ *Egyházlátogatások Kisperegen 1787–1821*, TtREL I.29.h.1.

(HEGYI ÁDÁM: *Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján*)

szonylag békében éltek egymás mellett.²⁶ 1803-ban viszont Kornis György káplán a piacon (tehát nagy nyilvánosság előtt) igen durván szidta a reformátusokat. Prédikációjában tartalmilag semmi újat nem említett a két felekezet közötti különbségeket illetően: kiállt a hét szentség jogosságá mellett, és azt állította, hogy az ostyát és a bort a papok valóban Krisztus testévé és vérévé változtatják át. Sokkal érdekesebb, hogy nyilvánosan kigúnyolta a reformátusokat, hiszen mindenki előtt a zsidóknál is alábbvalóknak kiállította ki őket.²⁷ Beszédének hatására vallási zavargások törtek ki a városban: egy takácsműhelyben a katolikus és református legények összeverekedtek, az asszonyok a malomban szidták egymás vallását.²⁸ A rend és a béke helyreállítását nemcsak a református egyház próbálta elérni, hanem Bodonyi Sándor váci püspök is közbeavatkozott, és elmozdította a plébánost Szentesről.²⁹ A váci püspök tevékenysége két szempontból is érdekes. Először is azért, mert nem a saját papja mellé állt, hanem sokkal fontosabbnak tartotta a vallásbéke fenntartását. Másodszor meg azért, mert 1760–1762 között ő maga is Szentesen volt plébános,³⁰ amelynek során személyesen próbálta megakadályozni, hogy a reformátusok szilárd falazatú templomot és tornyot építsenek maguknak:

„[...] Ennek a parantsolatnak is egyedül a fent említett Püspök [Eszterházy Károly] volt a Kovátsa, a ki, ha szintén azt nem tselekedhette is, hogy Fa Tornyot építsünk; megtsелеkedte azt, hogy igen alacsony, és tsonkát építsünk; tsak ilyen is mikor építtethetik, tsak az Isten tudja, mostan költségünk nem lévén. Azonban a Templom falának megrakattatása tökéletesen elvégeztetett die 11 Julii a melly napon a Plébános Bodonyi Sándor megintette a Püspöknek szavával Lelki Pásztorunkat, hogy az ő Processio járások alkalmatosságával ő Kegyelme is a mi harangjainkkal harangoztatna; de minthogy az mind eddig szokásban nem vólt, semmi sem lett belőlle.”³¹

Ezek alapján úgy gondolom, Bodonyi nem meggyőződésből, hanem egyházpolitikai érdekből korlátozta Kornis tevékenységét. Bodonyinak Kornis elleni fellépése után néhány évvel már annyira harmonikusan együtt tudtak élni a különböző felekezetek Szentesen, hogy a református lelkész az egyik legjobb barátjának az

²⁶ HOMOKI NAGY Mária, *Fejezetek a szentesi református ecclesia történetéből = A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, összeáll. TAKÁCS Edit, Szentes, Csongrád Megyei Levéltár, 1997 (Szentesi műhely füzetek, 2), 33–42. A *szentesi református ekklezsia* története 1700–1825, gond. TAKÁCS Edit, Szentes, NKA, 2001, II, 261, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/start.htm>. SIMA László, *Szentes város története*, Szentes, Vajda, 1914, 333–334, 338, 362, 378.

²⁷ Kornis György prédikációja, 1803. június 9. TtREL I.1.b.42.806. nr. 1

²⁸ Beszámoló a szentesi zavargásokról, 1803. június 22 TtREL I.1.b.42.806. nr. 3.

²⁹ Bodonyi Sándor levele a Tiszántúli Református Egyházkerületnek, Vác, 1803. október 30. TtREL I.1.b.42.806. nr. 6. Bodonyi Sándor valójában káptalani helynökként irányította a váci püspökséget, mert a váci püspöki cím ekkor betöltetlen volt, miközben Bodonyi a szerémi püspöki címet viselte. Vö. CHOBOT Ferenc, *A váci egyházmegye történeti névtára, I, Az intézmények története*, Vác, Pestvidéki Nyomda, 1915, 45.

³⁰ CHOBOT Ferenc, *A váci egyházmegye történeti névtára, II, A papság életrajzi adatai*, Vác, Pestvidéki Nyomda, 1917, 704–705.

³¹ *A szentesi református... i. m.*, I, 20. rész.

új katolikus plébánost tartotta.³² A két egyház hivatalos megállapodást is kötött egymással, amelynek értelmében kölcsönösen harangoztak egymás templomaiban, ha valamelyik felekezet vezetője meghalt.³³ A vallási tolerancia más felekezetekkel szemben is megfigyelhető volt, mert a református templomban evangélikus istentiszteleteket is tartottak, valamint a pápa tanította meg a református lelkészt a horgászat fortélyaira.³⁴

Az Erdőhegy és Kisjenő reformátusai és katolikusai közötti konfliktust sajnos nem sikerült ilyen szépen megoldani. Az 1800-as évek elején többször is előfordult, hogy a reformátusok nyúzott macskát akasztottak a Kisjenőben lévő feszületre, a macska bőrét meg a Szent János-szobron helyezték el, de 1804-ben ennél is továbbmentek, mert több paszkvillusban is szidták a katolikusokat.³⁵ Összesen három versről van tudomásunk, amelyeket a feszületen, a Szent János-szobron és a plébános házának ajtajára tűztek ki:

„Itt van a döglött matska
Bassza meg az ország pópista Papja
Imádjátok most e Krisztustokat
Vigyétek a Püspöknek
A Keresztenn függő döglött matskátokat
Hamisságoss tanító, idegen anúttú[?] Isteneknek
Basszátok meg ti mindnyájan
Hamis Bálványt s Keresztet Imádók valahányan.
Tegyetek most róla, szarunk az oltártokra
Gonosz sátányok(na)k Fiai, Kárhozatos dögletes
Hitnek hamis Hívei”

„Ihol van a döglött matskának bűdös bőre
visszük a majom Jánosnak öltözetire
öltöztessük a tsúnya dögöt belé
had őrizze a Vámos Hidat mellé
Szarunk a feje tetejére imé
Hogy jobban meg baszhassa, jere mellé
Hallyátok s' vegyitek ti Kutyák minnyájan
Basszon meg az őrdög Pápával együtt
A Poklok őrdögöknek fertelmes fiai s' punctuma”

³² Kis Bálint, *A szentesi reformáta ekklésia állapotja, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgaik, változásai* = *A Békési-Bánati református Egyházmegye története*, közread. GILICZE László és KORMOS László, Békéscsaba-Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi évszázadok, 5), 352.

³³ *Szentesi Református Egyházközség jegyzőkönyve 1798–1816*, TtREL I.375.b.2. 95.

³⁴ Kis, *A szentesi... i. m.*, 352.

³⁵ *Juhász István gyulai lelkész levele az esperesnek, Gyula, 1804. február 6.* TtREL I.29.i.209.

{HEGYI ÁDÁM: Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához
Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján}

„Most nem rég a Városban
jőve a Pápastáknak egy nagy fajtalan kan,
Pap ugyan az ő neve
Botskoros a tselekedete
Tsak ámíttya a népet
Hódíttya a jó Hívet
Oh! Te Krisztus fajzattya
a’ nagy bűdös Ketske bak!
Óh! Te Krisztust tagadó
Lucifernek társa vak
Bálványoknak áldozó,
Hamis Istent imádó,
Rút fertelmes nagy lator
A jó vallást tagadó,
most jó éjtzakát, dögölj meg
Hajnalra meregy-meg.”³⁶

A versek nyomdafestéket nem tűrő módon szidták a katolikusokat, ezért a gyanú egyből a helybeli református lelkészre terelődött, hiszen ő volt az az ember, aki képzettségénél fogva képes volt versek írására és szemben állt a katolikus tanító-sokkal. Később mégis kiderült, hogy ártatlan.³⁷ Sőt! Az is felmerült, hogy Bocskor István plébános vezetésével az uradalmi tisztartó és a falusi jegyző részvételével egy kisebb katolikus összeesküvés szerveződött a reformátusok ellen: a plébános kocsisa azt állította, hogy közvetlenül a szobor meggyalázása előtt egy megnyúzott macskát talált a parókia padlásán. Az ügy kiderülésekor a plébános feltűnően jól ismerte a versek szövegeit, mert rászólt az írást felolvasókra, hogy rosszul olvasták azt föl. Meglepően gyorsan megtalálta a három különböző helyre kifüggesztett paszkvillust, valamint a gúnyversekhez használt tinta bizonyíthatóan az uradalmi tisztartótól volt. A plébános pedig rendszeresen a tisztartótól vásárolta a tintáját. Ráadásul a kisjenői jegyzőre nagyon jellemző volt a paszkvillusokban megfogalmazott káromkodási mód.³⁸ Mivel Bocskor korábban Gyulán is ellenségesen viselkedett a reformátusokkal, egyáltalán nem lenne meglepő, ha mesterségesen igyekezett volna a feszültségeket gerjeszteni.³⁹ A reformátusokat védő tanúk szavahihetőségét ma már nem áll módunkban ellenőrizni, és a katolikus álláspontot képviselő forrástípusok (historia domus, csanádi egyházmegye igazgatási iratai) egyike sem áll rendelkezésünkre, ezért nem tudjuk megbízhatóan eldönteni, kinek állt érdekében a vallási ellentétek szítása. Azt viszont biztosan tudjuk, hogy néhány erdőhegyi re-

³⁶ A paszkvillusok szövegei csak másolatban maradtak fenn. Vö. *Botskor István poéta 1804 Erdőhegy* TtREL I.29.i.209.

³⁷ Kis, *Békési-bánáti... i. m.*, 281

³⁸ *Kisjenőben történt „macskával való profanationak” körülményei 1804. február 2.* TtREL I.1.b.43.843. nr. 1.

³⁹ *Juhász István gyulai lelkész levele az esperesnek, Gyula, 1804. február 6.* TtREL I.29.i.209.

formátus lakos börtönbe került, akik éveken keresztül próbálták ártatlanságukat bizonyítani.⁴⁰

Az imént felvázolt események közül a gúnyvers szerepére hívnám fel a figyelmet, mert a falusi társadalomra olyan erővel hatott, amely azt mutatja, hogy a katolikus-református szembenállás a hétköznapi élet része volt: mivel kevesen tudtak olvasni, a verset megértő első ember hangosan olvasta azt föl a szobor körül állóknak, amely annyira „népszerű” lett, hogy szájról szájra terjedt a két településen. Néhány órán belül – olvasási képességtől függetlenül – a teljes lakosság megismerte annak tartalmát:

„A bámulás nagy lévén mindenek közt a történeteken, mindjárt mindenféle investigációk lettek a factorok után.”⁴¹

Az erdőhegyi, kisjenői vallási villongások esetében a vallási türelemnek nem találjuk nyomát, de másutt a tolerancia nyomai vallásellenes megnyilatkozások mentén kirobbanó botrányokban is megfigyelhetőek voltak.

Az egyik ilyen botránynak külön pikantériája, hogy olyan faluban történt meg, ahol a felekezeti szembenállás ismeretlen volt, mert a település lakossága teljesen református volt. (Természetesen a földesúr – Harruckern család és a Wenckheim család – katolikus volt, de a településen belül ismeretlen fogalom volt a más vallású ember.)⁴² 1811-ben Köröstarcsán a falu jegyzője a templomban több ember előtt kijelentette, hogy sem a pokol, sem az ördög nem létezik. A túlvilágba vetett hit ilyen durva megsértése után éles kanyart vett gondolatmenete, mert szidni kezdte a katolikusokat, mivel azok Szűz Mária közbenjárásával és a purgatórium segítségével képzelik el az üdvösséget, amely szerinte ilyen módon nem elérhető. Végül kijelentette, hogy Szűz Mária kurva volt, Jézus pedig fattyú.⁴³ Az egyházi bíróság igen keményen megróttá ezért a jegyzőt, de számunkra nem a büntetés mértéke a fontos, hanem az, hogy a beszéd elhangzásakor jelenlévő reformátusok mindegyike elutasította a katolikus egyház elleni kirohanást, és határozottan kijelentette, hogy nem szabad másik felekezet hitelveit kigúnyolni:

„[...] nem csak a magunk vallása ellen beszélt templomunkba, hanem átaljába a Keresztyén Vallás ellen és ugyan csak a Templomban való kiáltozásával, veszekedésével az Isteni tisztelet hajlékát gyalázzalattal illette.”⁴⁴

Elképzeltető, hogy ez a tolerancia inkább a megtorlástól tartó félelemből táplálkozott, mintsem valódi megbékélésből. Mindenesetre azt ki lehet jelenteni, hogy a szemben álló vallás megsértését igyekeztek elkerülni.

⁴⁰ Az erdőhegyiek a rabok sorsának enyhítését kérik, Erdőhegy, 1804. május 6. TtREL I.1.b.43.843. nr. 9.

⁴¹ Kisjenőben történt „macskával való profanationak” körülményei 1804. február 2. TtREL I.1.b.43.843. nr. 1.

⁴² KARÁCSONYI János, Békés vármegye története, II, Különös rész: Az egyes városok községei, továbbá a birtokos és nemes családok története, Gyula, Békésvármegye közönsége, 1896, 211.

⁴³ Egyházmegyei közgyűlés Köröstarcsa, 1811. október 14. TtREL I.29.a.2.

⁴⁴ Az egyház elöljárói is panaszkodnak Pap Mihály gyalázkodó beszéde miatt, 1811. március 31. TtREL I.1.b.51.1048 nr. 2. Szalontai László leánytanító szerint is még ott helyben megintették a jegyzőt, hogy ne szidja a katolikusokat: „...és midőn meg intetett volna, akkor hagyta félben”. Szalontai László leánytanító panasza a jegyzőre, 1811. március 24. TtREL I.1.b.51.1048 nr. 1.

[HEGYI ÁDAM: *Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján*]

1796-ban Békésen Fábíán János tanító viselkedése okozott botrányt, ugyanis a kereszténység alapjait kezdte ki: a vallást emberi kitalációnak tekintette, a keresztény hitelveket nem tartotta bebizonyíthatónak, a Bibliát csak emberi kezek művének vallotta, a szentháromság-tagadókat tartotta vallási szempontból a legtöbbre, valamint tagadta a túlvilág létezését, és nem hitt a feltámadásban.⁴⁵ Mindezekon kívül azt is kijelentette, teljesen mindegy, hogy katolikus vagy református gyülekezetben hirdeti az igét:

„Ha ma a Reformátusok Templomában predikál, kész holnap a Pápistákéban is kenyérért predikállani.”⁴⁶

„Hogy nékie az a vallása, hol kenyere vagyon, és honnand élhetne, ma úgy mond papista, holnap Kalvinista lenne, ha életét tudna azzal fen tartani.”⁴⁷

A vallással kapcsolatban tett megnyilatkozásai közül a katolikus-református együttműködést érintő kijelentése a legérdekesebb, mert a 18. század végén a Magyar Királyságban nem volt elképzelhető, hogy egy református lelkész katolikus templomban igét hirdessen, hacsak át nem tért.⁴⁸ Figyelembe kell viszont vennünk, hogy egyik forrás sem Fábíántól származik, hanem a vádiratból és egy tanúvallomásból. Fábíán védekezésében egyáltalán nem reagált ezekre a vádakra, ezért a saját véleményét nem ismerjük ezzel kapcsolatban.⁴⁹ Nagyon valószínű, hogy ezeket a vádpontokat ejtették a tárgyalás során, mert az ítéletben sem szerepelnek.⁵⁰ Ezek alapján csak következtetni tudunk, mit érthetett a „pápista-kálvinista” kapcsolatokon.

Tudjuk, hogy ebben az időszakban ismét felerősödtek a keresztény egyházak közötti szakadást megszüntetni kívánó gondolatok, és az áttérés is előfordult. Úgy gondolom, Fábíán esetében sem áttérésről, sem uniók gondolatokról nem volt szó. Egyéb kijelentései alapján sokkal inkább tekinthető deistának, mert a deizmus filozófiájában nagy szerepet kapott a természetes valláshoz való visszatérés, amely a vallási dogmák teljes eltörlését jelentette. A deisták felfogása szerint a világot Isten teremtette, de annak működésébe nem avatkozik be, ezért teljesen feleslegesek a különböző vallási hitelvek.⁵¹ Fábíán kijelentése valószínűleg erre utal, és nem a felekezetek lehetséges uniójára.

A fentebb bemutatott példák olyan helyzeteket ábrázoltak, amelyek feszült szituációkban fordultak elő, ezért nem feltétlenül a teljes közösség álláspontját tükrözik. Vajon a Békési Református Egyházmegye lakóinak mindennapját nem befolyásolta a vallási türelem filozófiája? Úgy gondolom, hogy igen.

⁴⁵ ELEK László, *A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábíán János = Művelődés és irodalom Békés megyében, I, A XVI. századtól a XIX. század derekéig*, szerk. ELEK László, Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok, 1985, 64–77.

⁴⁶ *A békési egyházmegye sententiája Fábíán Jánosra nézve*, Öcsöd, 1796. augusztus 5. TtREL I.I.b.36.644. nr. 1.

⁴⁷ *Diószegi Mihály preceptor tanúvallomása*, 1796. március 14. TtREL I.I.b.37.658. nr. 1.

⁴⁸ BALÁZS, *A felekezetek... i. m.*, 14–16.

⁴⁹ *Fábíán János válaszai a vádakra 1796. december 19. és Fábíán válaszai, Békés, 1797. január 4.* TtREL I.I.b.37.658 nr. 6, 9.

⁵⁰ *Az egyházmegye ítélete Fábíán János ellen 1797. január 12.* TtREL I.I.b.37.658 nr. 10.

⁵¹ Walter KASPER, hg., *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 3., Freiburg/Basel/Wien, Herder, 2006, 60–61.

A társadalom széles rétegeiben gyakorolt vallási szokásokról sokat elárulnak a végrendeletek, ugyanis ezekben – társadalmi rangtól függetlenül – a lélek sorsát is igyekeztek elrendezni: katolikus végrendelezők esetében a halott lelki üdvéért mondandó misék számát és helyszínét határozták meg, míg a protestánsok Isten iránti hűségüket igyekeztek bizonyítani. A reformátusok ennek leghatékonyabb módjának azt tartották, ha az egyház számára anyagi javakat ajánlanak fel.⁵²

A kora újkori magyarországi végrendelezési szokások kutatói több olyan jelenséget is megfigyeltek már, amelyek a mindennapi hitérettel hozhatóak összefüggésbe, mégis – ismereteim szerint – csak Szeremlei Sámuel figyelt arra fel, hogy a 18. század második felében egyes végrendelezők a sajátjukon kívül más felekezetek számára is adakoztak.⁵³

Gróf Károlyi Antal 1776-ban írt levelében arról számolt be, hogy Hódmezővásárhelyen a református lakosok végrendeleteikben rendszeresen adományokat tettek a katolikus egyháznak:

*„Mint hogy tapasztalva tudom, hogy az Helvetica confessión lévő Vásárhelyi lakosim testamentomjokban, s egyébképen is meg szoktak emlekezni az szegény Vásárhelyi Catholica Ecclesiáról, én is ezen szép szokott igyekezeteket tekintetbé vévén...”*⁵⁴

Nem tudjuk, mi készítette őket erre – az is lehet, hogy erős nyomást gyakorolt rájuk a katolikus egyház, hiszen 1752-ben kötelezték a reformátusokat arra, hogy a vásárhelyi katolikus templom felépítését anyagilag támogassák.⁵⁵ Úgy tűnik, a mindennapi életben másutt is megfigyelhető volt a vallási szinkretizmus, mert 1778-ban a váci püspök arról panaszkodott, hogy Hódmezővásárhelyen a református háztartásokban dolgozó katolikusok nem tartanak böjtöt.⁵⁶ Mindenesetre a 18. század végén Hódmezővásárhelyen készített végrendeletek jelentős hányadában találunk olyan rendelkezéseket, hogy a hagyatékból egyszerre részesüljön a katolikus, az evangélikus és a református egyház. Ezek a rendelkezések nemcsak a református

⁵² HORVÁTH József, *Végrendeleti adalékok az Északnyugat-Dunántúl falusi temetkezési szokásainak kutatásához (1600–1850) = Halál és kultúra*, vál. BERTA Péter, Budapest, Janus/Osiris, 2001, 158.

⁵³ Szeremlei, *A hódmezővásárhelyi...*, i. m., II, 149.

⁵⁴ Gróf Károlyi Antal levele a hódmezővásárhelyi református egyháznak, Pest, 1776. január 29. Hódmezővásárhely Ótemplomi Református Egyházközség levéltára, Gróf Károlyi család iratai 1713–1791.

⁵⁵ CHOBOT, *A váci...* i. m. I., 388.

⁵⁶ HOLL Béla, *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia, 2004, 138–139. Erről a jelenségről valószínűleg tudott gróf Károlyi Antal, mert a gróf mint a település földesura személyesen fogadta Migazzi Kristóf váci püspököt, amikor az Hódmezővásárhelyre jött a helybeli plébániát meglátogatni. A püspök hódmezővásárhelyi tartózkodása során alaposan kivizsgálta a lakosság körében tapasztalható vallási eltéréseket, amelyről minden bizonnyal értesítette a grófit is. Nem szabad viszont azt elfelejtenünk, hogy Hódmezővásárhely földesurai ugyan katolikusok voltak, mégis a 18. század eleje óta toleránsan viselkedtek a helybeli református egyházzal: a Habsburgok hivatalos álláspontjával szemben nem lehetetlenítették el a református egyház működését Hódmezővásárhelyen. SZEREMLEI, *A hódmezővásárhelyi...*, i. m., II, 46.

[HEGYI ÁDÁM: *Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján*]

végrendelkezőkre voltak jellemzőek, hanem katolikusok és evangélikusok is hasonlóan jártak el.⁵⁷

A Békési Református Egyházmegye nyugati területéről több olyan végrendeletet is ismerünk, amelyek a felekezetek egymáshoz való közeledését bizonyítják: például Hódmezővásárhelyen Banga Pál 1793-ben a református és a katolikus egyház számára is adakozott, és Nagy György János 1795-ben hasonlóan cselekedett.⁵⁸ Szentesen Haris Emanuel görögkeleti kereskedő és a feltételezhetően református Fejes Sámuel egyszerre adományoztak a katolikus, a református és az evangélikus eklézsiák és/vagy szegények számára.⁵⁹ Azt azonban meg lehet figyelni, hogy azok a végrendeletek, amelyek misére és lelki üdvösségre adományoznak, sosem adakoztak a többi egyház számára. Ez alól egyetlen kivétel Rózsa Ferenc 1831-es testamentuma. Rózsa a lelkének purgatóriumból való szabadulásáért adományozott egy jelentősebb összeget a katolikus egyháznak, miközben a református gyülekezetet is jelentősen támogatta.⁶⁰ A lélek halál utáni útjának bizonytalan megítélését sokkal jobban mutatja Limbai Nagy István 1805-ös végrendelete, mert három nap alatt háromszor is módosította az elhatározását. Valószínűleg a haldoklót igyekezett a katolikus és a református pap is megnyerni, de a végrendelkező egyik mellett sem döntött egyértelműen: végül is mindkét egyházra hagyott egy-egy jelentősebb összeget.⁶¹

Annak ellenére, hogy Makón csak 1821-ből maradt fenn az első olyan típusú végrendelet, amelyik református és katolikus felekezet számára is adakozik,⁶² mégis feltételezhetjük, hogy már a 18. század végén a helybeli társadalomban kialakult egyfajta tolerancia a felekezetek között: Makó földesura a római katolikus csanádi püspök volt, a 18. század végén a reformátusok mégis szabadon gyakorolhatták vallásukat a településen. A forrásokban sosem fordul elő katolikus-református ellentéttel kapcsolatos panasz, sokkal inkább a gyülekezet belső ellentétei szerepelnek a jegyzőkönyvekben.⁶³ Valószínűleg ennek a társadalmi beágyazódásnak is köszönhető az, hogy 1824-ben Szikszai Benjámint makói lelkész egy könyvet adott ki a katolikus és protestáns felekezetek között megvalósítható vallási unióról, hiszen a gyülekezete egyáltalán nem emelt kifogást lelkészének ilyen jellegű tevékenysége ellen.⁶⁴

Ha megvizsgáljuk a békési egyházmegye nyugati területén (Hódmezővásárhely, Makó, Szentes) fennmaradt végrendeletek összességét, akkor árnyaltabb képet ka-

⁵⁷ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Vásárhelyi testamentumok*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961, nr. 45, 47.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ *Csongrád megye évszázadai történelmi olvasókönyv: A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig*, szerk. BLAZOVICH László, I, Szeged, 1985, 253–255. *Fejes Sámuel végrendelete, Szentes, 1818. október 4.* CsML – SzL VI/A/102/k 2. doboz nr. 328.

⁶⁰ *Rózsa Ferenc végrendelete, Szentes, 1831. november 29.* CsML – SzL VI/A/102/k/2 nr. 430.

⁶¹ *Limbai Nagy István végrendelete, Szentes, 1805. január 2.* CsML – SzL VI/A/102/k/2 nr. 357.

⁶² TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Makói parasztok végrendeletei*, Ethnographia, 85(1974), 493–512. *Varga János végrendelete, Makó, 1821. február 19.* CsML – ML V/1/0/2 nr. 337.

⁶³ TÓTH Ferenc, *Egyházak, oktatás, kultúra = Makó monográfiája, IV, Makó története a kezdetektől 1849-ig*, szerk. BLAZOVICH László, Makó, Makó város, 1993, 579–580.

⁶⁴ SZIKSZAI Benjámint, *A római katolikus és protestáns keresztyének között fenn álló unio*, Szeged, Grün Orbán, 1824.

punk a vallási tolerancia hétköznapi életre gyakorolt hatását illetően. A legfontosabb ezek közül, hogy a türelmi rendelet megjelenése előtt csak Hódmezővásárhelyen van annak nyoma, hogy a katolikus és református felekezetek tagjai egymást anyagilag is segítették. A helyzet nem sokban változott az 1791. évi 26. törvény életbe lépéséig sem, mert az első végrendeletek csak az 1790-es évektől kezdve tartalmaznak két vagy több felekezet számára is adományokat. Igazi számbeli ugrást csupán az 1820-as évektől figyelhetünk meg, de a fennmaradt végrendeletek teljes számához képest ezek még mindig igen csekély arányt képviselnek. 1763 és 1832 között a vizsgált területen összesen körülbelül 1500 testamentum maradt ránk, amelyekből 30 tartalmaz protestánsoknak és katolikusoknak tett adományozásokat. Ez azt jelenti, hogy a társadalomban már vannak jelei a felekezeti megbékélésnek, de az elkülönülés továbbra is erős maradt.⁶⁵

A végrendeletekben kimutatható református-katolikus felekezeti közeledést érdemes összevetni a vegyes házasságok kötésének gyakorlatával, hiszen feltételezhetjük, hogy a felekezetek társadalmi szinten akkortól kezdtek el közeledni egymáshoz, amikor az emberek az életút fordulóján egymás felé gesztusokat tettek. Vagyis ha kimutatható a vegyes végrendelezés és a vegyes házasság szokásának egyszerre történő gyarapodása, akkor társadalmi szinten beszélhetünk a vallási türelem bizonyos szintű megvalósulásáról. Sajnos egyelőre nem állnak rendelkezésünkre adatok a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben kötött vegyes házasságok számáról, de Várad-Olaszi esetében ismerjük az 1785–1790 és 1838–1848 közötti adatokat.

Annak ellenére, hogy Várad-Olaszi nem tartozott a Békési Egyházmegyéhez, a tendencia alakulását illetően – és közelsége miatt – érdemes összevetnünk a házasságkötési adatokat a vegyesen adakozó végrendeletekkel: 1785–1790 között a megkötött összes házasságok mintegy 10,4%-át tették ki a református-katolikus házasságok, 1838–1848 között 30,7%-ot.⁶⁶ Nem tudjuk, hogy a Dél-Alföldön is így alakultak-e az esketések arányai, de úgy tűnik, hogy hasonló a Békési Egyházmegyében megfigyelhető vegyesen adakozó végrendelezések számának alakulásával, hiszen a békési esperességben 1791 előtt igen csekély az ilyen tartalmú testamentum, míg 1820-tól fokozatosan emelkedett a számuk. Ebből arra következtethetünk, hogy a 19. század első felében a református-katolikus ellentét már nem volt annyira jelentős, mint a korábbi századokban. A társadalom egyre jobban el tudta fogadni a felekezetek közeledését egymáshoz.

Összefoglalásként a következőket mondhatjuk: a 18–19. század fordulóján a katolikus-református szembenállás nem szűnt meg, de az egyházmegye területén különböző helyzetekben fel lehetett fedezni a vallási tolerancia megvalósulását. Ez a fajta türelem gyakran nem belső meggyőződésből, hanem politikai érdekből jött létre. Így például a sokvallású Szentesen nem volt érdeke a váci püspöknek elmérge-

⁶⁵ CsML – SzL V/A/102/k/2, CsML – ML V/10/2, CsML – HL IV/1001/g/1 és 5.

⁶⁶ KORMANYOS László, *Nagyvárad-Olaszi római-katolikus és református lakosságának demográfiai fejlődése a 18. század végén és a reformkorban az egyházi összeírások és anyakönyvek tükrében (1780–1800, 1819–1853)*, *Miscellanea Historica Varadinensia*, 1(2009), 117–121, 137–138.

(HFGYI ÁDÁM: *Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján*)

síteni a helyzetet, és Köröstarcsa lakosai sem kíváncsoztak az uralkodó támogatását élvező római katolikus egyházzal szembeszállni. Sőt! Amint láttuk, Erdőhegyen teljesen elmérgesedett a felekezetek között a viszony. A végrendelezési gyakorlat viszont már más irányt mutat, mert a kegyes adományok nyújtása több felekezet részére a társadalomban alulról szerveződő vallási toleranciára utal, amely ekkor még csak kismértékben volt megfigyelhető a régióban.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Hódmezővásárhely Ótemplomi Református Egyházközség levéltára

Gróf Károlyi család iratai 1713–1791

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára (CsML – HL)

IV/1001/g Hódmezővásárhely Város Tanácsának iratai. Végrendeletek 1730–1849

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára (CsML – ML)

V/1/0/2 Makó Város Tanácsának iratai. Végrendeletek 1763–1848 (1872)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltár (CsML – SzL)

V/A/102/k Szentés Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890)

TtREL

I.1.b.36.644. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1796.

I.1.b.37.658. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1797.

I.1.b.42.806. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. Katolikus zaklatás Szentesen és Mezőtúron 1803.

I.1.b.43.843. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. Erdőhegyi egyház ügye 1804.

I.1.b.51.1048. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. Pap Mihály köröstarcsai jegyző botránkoztató ügye, 1812.

I.29.a.2. Békés-Bánáti egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

I.29.h.1. Békés-Bánáti egyházmegye iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1993.

I.29.i.209. Békés-Bánáti egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Elszakított egyházközségek 1788–1880.

I.375.b.2. Szentesi egyházközség iratai. Jegyzőkönyv omniáriummal 1798–1816.